

Wojciech Kajtoch
Uniwersytet Jagielloński

Profesor Jelena Zacharowna Cybienko (1923-2011)

Jelena Zacharowna Cybienko urodziła się 2 stycznia 1923

[View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk](#)

stopnia pułkownika. Studia romanistyczne na Uniwersytecie Leningradzkim rozpoczęła na rok przed wybuchem drugiej wojny światowej. Wojenne wędrówki na trasie: Leningrad — Swierdłowski — Moskwa sprawiły jednak, że studia filologiczne ukończyła w 1945 roku na Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym im. M. Łomonosowa (MGU) — ze specjalizacją rusycystyczną. Edukacji dopełniła aspirantura w zakresie polonistyki, odbyta w latach 1945-1948 w Katedrze Filologii Słowiańskiej tegoż uniwersytetu, założonej w roku 1944.

Jak wspominała, na wybór polonistycznej specjalności, obok serii przypadków (w Swierdłowsku nie mogła studiować dalej romanistyki, a na rusycystyce jako drugi język wykładano polski) wpłynęło uczęszczanie w Swierdłowsku i w Moskwie na wykłady późniejszego wicedyrektora IBL PAN, prof. Henryka Wolpego (Wiśniewski 2002, 3). Zafascynowała studentkę zwłaszcza twórczość Bolesława Prusa: „Wykład o «Lalce» Prusa po prostu mnie urzekł. Temat wielkiego miasta był mi bardzo bliski” — powiedziała po latach (Knapik 1986). Nic więc dziwnego, że obronioną w 1951 roku swoją pracę na stopień kandydata nauk poświęciła tematowi „Realizm twórczości Bolesława Prusa” (Хорев 2003, 5).

W Moskiewskim Państwowym Uniwersytecie (МГУ) przebyła prof. Cybienko całą ponadsześćdziesięcioletnią drogę naukową. Już w 1948 roku rozpoczęła wykłady z historii literatury polskiej. Prowadząc przez kilkadziesiąt lat główny – np. w latach siedemdziesiątych trzyletni (Jekiel 1977, 206) — kursowy wykład z historii literatury polskiej, obejmujący okres od średniowiecza po czasy współczesne, zarówno zdobyła głęboką i pełną wiedzę o polskiej literaturze, jak i wychowała wielu wybitnych polonistów (na przykład była promotorem prawie dwudziestu doktoratów). W zasadzie pośród najważniejszych współczesnych rosyjskich polonistów, absolwentów Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu nie ma obecnie takiego, który by nie uczęszczał na jej wykłady (Масленникова 2011). Prowadziła także wykłady monograficzne o twórczości Bolesława Prusa i Henryka Sienkiewicza, rozwoju polskiej powieści w wieku XIX, Adamie Mickiewiczu w Rosji, polsko-rosyjskich związkach literackich w wieku XIX i XX, polskiej prozie przełomu XX i XXI wieku, związkach literatur zachodniej i południowej słowiańszczyzny z literaturą rosyjską.

W 1952 roku objęła stanowisko docenta katedry filologii słowiańskiej, w 1969 roku, obroniwszy wydaną drukiem rozprawę „Polska powieść społeczna XIX wieku od lat czterdziestych po siedemdziesiąte” (Цыбенко 1971), uzyskała stopień doktora (odpowiednik polskiego doktora habilitowanego), w 1971 roku otrzymała tytuł profesorski i wkrótce objęła funkcję zastępcy ds. literaturoznawstwa kierownika katedry filologii słowiańskiej, którą piastowała trzydzieści lat (do 2001), także przez trzy dziesięciolecia była zastępcą redaktora naczelnego czasopisma „Вестник Московского университета”. Rok 1978 przyniósł drugą poważną monografię „Z historii polsko-rosyjskich związków literackich” (Цыбенко 1978), a 1983 — książkę „Тургенев а литература полска” (1978).

W roku 1991 stanęła na czele zespołu badawczego, pracującego nad tematem: „Rosyjska literatura w świecie współczesnym” (kierowała nim do 2001); w 1992 otrzymała tytuł zasłużonego profesora Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu; w 2003 roku pod redakcją profesora Wiktora Choriewa ukazała się książka pamiątkowa „Studia Polono-Rossica...” (Хорев 2003a), dedykowana Pani Profesor z okazji osiemnastuścioletnich urodzin, w której wzięli udział liczni poloniści, w tym 19 z Polski, 18 z Rosji, 2 z Litwy, 2 z Ukrainy, a także pojedyncze osoby z Białorusi, Gruzji, Anglii i Niemiec.

Po 2001 roku z racji wieku nie pełniła już w katedrze kierowniczych funkcji, ale prowadziła różne wykłady i seminarium, pisała kolejne artykuły, uczestniczyła w sesjach. Aż przyszedł w końcu ten fatalny dzień, sobota 17 września 2011 roku, kiedy profesor Jelena Cybienko już nie spotkała się ze swoimi studentami.

Pozostawiła po sobie znaczący dorobek – ponad trzysta pozycji bibliograficznych (Anonim 2003), w tym około czterdziestu w języku polskim.

Jest to po pierwsze dorobek podręcznikowo-dydaktyczny. Tworzenie nieomal od podstaw powojennej radzieckiej polonistyki (Масленникова 2011) wymusiło niejako opracowywanie publikacji, z których mogli uczyć się studenci. Już w 1951 roku, będąc bardzo młodym badaczem, zredagowała wydane w Moskwie w języku polskim — i później w rosyjskim (Anonim 9) — dwutomowe „Wypisy z literatury polskiej XIX i XX wieku”, a w 1954 r. napisała rozdziały o polskiej kulturze XIX wieku do trzytomowej historii Polski, wydanej przez Akademię Nauk ZSRR (Витт, Хорев, Миллер 1968-1969). Potem powstawały kolejne rozdziały w innych podręcznikach tego typu, hasła encyklopedyczne, programy wykładów itd.

Po drugie w skład dorobku wchodzi prace popularyzacyjne, obejmujące różnorakie publikacje, poświęcone literatu-

roznawczym i literackim nowinom (np. Cybienko 1988, 1990, 1995), a ponadto profesor Cybienko ma na koncie poważny dorobek edytorski, na który składają się wydane w Rosji wielotomowe wydania dzieł Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej, Henryka Sienkiewicza.

Przede wszystkim była jednak Jelena Cybienko historykiem literatury. I to zarówno w klasycznym tego słowa rozumieniu — to znaczy była badaczem pogrążonym w nieustannym czytaniu dawnych dzieł, wyszukiwaniu źródeł, kolekcjonowaniu nieznanych faktów — jak i w rozumieniu bardziej nowoczesnym. Starła się mianowicie, z niemałym powodzeniem, śledzić, badać i interpretować bieżący proces historycznoliteracki — w zasadzie do samego końca, nawet będąc osobą bardzo już posuniętą w latach, reagowała na nowe wyzwania (Цыбенко 95 i n.).

Właściwym, choć nie jedynym terenem jej działania była polska i rosyjska epika realistyczna XIX i XX wieku. Centrum tego obszaru stanowiła wielka polska pozytywistyczna literatura realistyczna — powieści Bolesława Prusa (Cybienko 1976; 1993; 1998; 1998c), Elizy Orzeszkowej (Cybienko 1979; 1998c; 2010), Henryka Sienkiewicza (Cybienko, 1967, 1996, 1998a, 1998c). Od tego centrum zmierzała Cybienko bądź w stronę romantycznej literatury go zapowiadającej — „Pana Tadeusza” (Cybienko 2006), powieści Ludwika Szttyrmera (Cybienko 1973) i Józefa Ignacego Kraszewskiego (Anonim 11), bądź w kierunku wcześniejszych lub późniejszych kontynuacji, czyli Marii Konopnickiej (Cybienko 1972), Stefana Żeromskiego (Cybienko 1978), Jarosława Iwaszkiewicza (Cybienko 1975; 1980) — zwłaszcza jako autora „Sławy i chwały”, a później — Marii Dąbrowskiej (Cybienko 1996a). Tak przedstawiały się sprawy zwłaszcza do końca lat siedemdziesiątych, w pierwszym ćwierćwieczu działalności.

Lata osiemdziesiąte — obok kontynuacji starych wątków badawczych — przyniosły zainteresowania modernizmem,

zwłaszcza Stanisławem Przybyszewskim (Cybienko 1981), Józefem Berentem (Anonim 19), Władysławem Reymontem (Cybienko 1978; Цыбенко 2002).

Lata dziewięćdziesiąte otworzyły kolejne pola badawcze, dotyczące przede wszystkim współczesnej, najnowszej literatury polskiej, a zwłaszcza niesionej przez nią wizji stosunków społeczno-politycznych. Zainteresowały Jelenę Cybienko powieści współczesne i historyczne: Jerzego Andrzejewskiego (Цыбенко 1995), Andrzeja Brauna (Anonim 20), Czesława Miłosza (Anonim 24), Włodzimierza Odojewskiego (Цыбенко 1997), Stefana Chwina (Цыбенко 2004). Nadal kontynuowała też dawniejsze zainteresowania, z tym że powieści Prusa (Cybienko 1993) i Sienkiewicza (Cybienko 1996) zaczęły interesować Panią Profesor bardziej pod kątem psychologicznym.

Nowy wiek zaskoczył: dorobek prof. Cybienko powiększył się o artykuły na temat literatury fantastycznej — „Trylogii książkowej” Jerzego Żuławskiego i jej rosyjskiej recepcji (Цыбенко 2004a).

Podjęmowane tematy opracowywała badaczka na parę sposobów. Przede wszystkim traktowała literaturę jako realistyczne ujmowanie problemów społeczeństwa, uwarunkowane stanem tegoż społeczeństwa. Z początku — na sposób specyficznie radziecki, później bardziej uniwersalnie. Dla polonistki i rusycystki naturalne były też różne ujęcia komparatystyczne: np. modelowe — kiedy zestawiała np. Orzeszkową z Tołstojem (1979) lub Turgieniewem (Anonim 17), Sztyrmera z Lermontowem (1973), „Pana Tadeusza” z „Jewgienijem Onieginem” (Anonim 24), „Lalkę” z „Anną Kareniną” (Anonim 20), itd. Prowadziła następnie badania recepcji literatury rosyjskiej w Polsce — np. Bielińskiego (Cybienko 1964), Turgieniewa (Цыбенко 1983), Gogoła, Briusowa (Cybienko 2002) — a przede wszystkim (co było ujęciem nowym) badania recepcji i wpływów literatury polskiej w Rosji. Intereso-

wały ją też kwestie recepcji całych prądów literackich (np. polskiego romantyzmu (Anonim, 18) i modernizmu (Anonim, 21)), jak i odbioru twórczości pisarzy — np. Przybyszewskiego (Cybienko 1981), Sienkiewicza (1967), Berenta (Anonim 19), czy też poszczególnych dzieł, jak: „Meira Ezofowicza” (Cybienko 2010), „Chłopów” (Цыбенко 2002), „Qo vadis?” (Cybienko 1998a), „Lalki” (Cybienko 1998).

Stworzenie tak znaczącego dorobku wymagało nie lada pracowitości i emocjonalnego stosunku do wykonywanych zadań. W jednym z wywiadów (Knapik, 1985) stwierdziła profesor Cybienko: „Uważam, że bycie polonistą to nie tylko zawód, ale i część życia duchowego. Bliskie są mi osiągnięcia kultury Pani ojczyzny. Nie wyobrażam sobie zajmowania się czymś, co jest człowiekowi obce albo obojętne”. Zrobiła tak dużo, bo bardzo kochała tę pracę — a że pracowitość i zaangażowanie wzbudzają ludzki szacunek, profesor Jelena Cybienko była osobą bardzo szanowaną i lubianą — i w Rosji, i w Polsce. Oficjalnym dowodem uznania jej zasług w naszym kraju było m.in. odznaczenie jej w 1998 roku Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej, ale ważniejsze były te nieformalne. Zawsze gorąco witano ją w Polsce, do której często przyjeżdżała na naukowe sesje (świetnie mówiła po polsku), a zaglądający do Moskwy polscy poloniści i rusycyści chętnie gościli w jej mieszkaniu przy prospekcie Łomonosowskim, gdzie wraz z córką Olgą — również polonistką — miło ich przyjmowała.

* * *

Dzięki temu Jej zwyczajowi i ja miałem okazję Ją poznać. W 1985 roku zaczynałem w Moskwie dwuletnie studia w Instytucie Literackim im. Gorkiego i we wrześniu razem z kolegami rozglądaliśmy się po Moskwie. Jeden z nich znał Ją wcześniej i w rezultacie zaprosiła nas do swego domu. Po obfitym i smacznym posiłku rozpoczęła się rozmowa: Pani Pro-

fesor doskonale, lepiej niż ja orientowała się w bieżącej sytuacji w polskiej literaturze i życiu literackim, więc wymieniliśmy szczegółowe uwagi i obiecałem zdobyć parę książek.

Kiedy zjawiłem się po miesiącu, Pani Profesor namówiła mnie, bym spotkał się z Jej studentami. Mówiłem o współczesnej polskiej powieści politycznej — do dzisiaj pamiętam pewien szczególnie dyskusji. Przekonałem się mianowicie w jej trakcie, że pewne jednoznaczne terminy można zupełnie inaczej rozumieć; chodziło o realizm - dla mnie oznaczał pewną, głównie narracyjną konwencję – dla słuchaczy był kwestią światopoglądu. W ten sposób, dzięki Pani Profesor poznałem jedną z zasadniczych prawd międzykulturowej komunikacji: nie są ważne terminy, lecz to, jak się je rozumie. Prof. Cybienko, zadowolona ze spotkania, wyszła z inicjatywą napisania przeze mnie informacji o pracach moskiewskiej polonistyki.

Na podstawie dostarczonych przez nią materiałów napisałem kilkunastostronicowy przegląd dla krakowskiego „Pisma Literacko-Artystycznego”, który Pani Profesor zdecydowanie... się nie spodobał. Otrzymałem wtedy od Niej drugą i trzecią lekcję: o tym, że jeśli nie rozumiemy czyjegoś podejścia, to nie znaczy, by było ono mniej uzasadnione od naszego, i o tym, że różniąc się w poglądach można nadal się lubić i szanować.

Z wydrukowania mojego, poprawionego po rozmowie, obszernego tekstu co prawda nic nie wyszło — redakcja zgodziła się opublikować tylko dwustronicową notkę, bojąc się, że ktoś uzna, że jest zbyt proradziecka (Kmw 1986) — ale najważniejsze, że w ciągu kolejnych dwóch lat stałem się częstym gościem w domu Pani Profesor. Lubiełem rozmowy z Nią i Olgą, nie mówiąc o tym, że najadałem się do syta, co jako głodnawy student bardzo sobie ceniłem. zaś przy okazji wyjazdów do i powrotów z Polski wozilem w obie strony książki i nowiny.

A kiedy w 1987 roku zbliżył się termin powrotu do kraju, Pani Profesor szczerze, tak po ludzku przejęła się moją ówczesną sytuacją młodego naukowca z mizernymi szansami na karierę czy choćby stabilizację — i za jej wstawiennictwem otrzymałem w Polsce wymarzony etat w renomowanej, naukowej instytucji. Na całe dwa lata. Jedyne w ciągu mojej trzydziestoletniej pracy takie dwa lata, które mogłem poświęcić tylko na badania i opisywanie wyników. Danej mi szansy nie zmarnowałem — w tym czasie napisałem książkę, której tekst stał się podstawą mojego doktoratu.

Wniosek z owej historii nasuwa się taki, że gdybym nie poznał profesora Jeleny Zacharowny Cybienko, nie zostałbym tym, kim teraz jestem. Zaciągnąłem u niej niespłacalny dług, którego następne 25 lat znajomości w niczym nie zmniejszyło.

Literatura

- ANONIM (2003), Библиография трудов Е. З. Цыбенко, W: Хорев, В., (red.), *Studia Polono-Rossica. K 80-летию Елены Захаровны Цыбенко*. Москва, 9-28.
- BIAŁOKOZOWICZ, B. (1984), Cybienko Jelena Zacharowna. W: Krzyżanowski, J., Hernas, C. i in. (red.), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa, I, 154.
- CYBIENKO, J. (1964), Bieliński w Polsce. W: *Przegląd Humanistyczny*. 3, 131-158.
- (1967), Sienkiewicz w Rosji. W: *Slavia Orientalis*. 2, 83-97,
- (1969), Koncepcja powieści tendencyjnej w polskiej krytyce 60-70-ych lat XIX w. W: *Przegląd Humanistyczny*. 6, 95-106.
- (1972), Nowelistyka Marii Konopnickiej w krytyce rosyjskiej. W: Tokarzówna, K. (red.), *Maria Konopnicka. Materiały z sesji naukowej w 60 rocznicę śmierci poetki*. Warszawa, 212-228.
- (1973), Znaczenie powieści społecznej dla rozwoju realizmu w literaturze polskiej lat 1840-1880. W: *Pamiętnik Literacki*. 2, 85-94.
- (1973), Sztyrmer i Lermontow. W: *Slavia Orientalis*. 3, 305-314.
- (1975), Jarosław Iwaszkiewicz a literatura rosyjska. W: Stępień, M. (red.), *W kręgu literatury Polski Ludowej*. Kraków, 138-166.

-
- (1976), Tradycje Bolesława Prusa w prozie polskiej XX wieku. W: Cybienko, J., Kulczycka-Saloni, J. i in. (red.), Tradycje i nowatorstwo w literaturach słowiańskich XX wieku” Warszawa, 169-186;
 - (1978), Stefan Żeromski w Rosji. W: Detko J. (red.), Żeromski i Rey-mont. Warszawa, 185-208.
 - (1979), Eliza Orzeszkowa i Lew Tołstoj. W: Semczuk, A. (red.), Wokół spuścizny Lwa Tołstoja. Warszawa, 63-75.
 - (1980), „Sława i chwala” Jarosława Iwaszkiewicza i powieść-epopeja w polskiej literaturze współczesnej. W: Przegląd Humanistyczny. 7/8, 31-49.
 - (1981), Dyskusje o twórczości Stanisława Przybyszewskiego w Rosji. W: Janaszek-Ivaničková, H. (red.), Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego. Wrocław, 121-144.
 - (1986), Polska literatura romantyczna po powstaniu 1830 roku a czytelnik rosyjski. W: Sudolski, Z. (red.), Dziedzictwo powstania listopadowego w literaturach obcych. Warszawa, 45-64.
 - (1988), Literatura polska w ZSRR w latach osiemdziesiątych. W: Przegląd Humanistyczny. 10, 11-22.
 - (1990), „Białe plamy” w tłumaczeniach literatury polskiej w ZSRR. O nowej polityce wydawniczej w ZSRR. W: Przegląd Humanistyczny. 5/6, 119-25.
 - (1993), „Lalka” Bolesława Prusa a rosyjska powieść społeczno-psychologiczna. W: Ludorowski, L. (red.), Polska powieść XIX-XX wieku. Interpretacja, analizy, konteksty, Lublin 1993;
 - (1994), Literatura polska o drugiej wojnie światowej w rosyjskich przekładach i krytyce w latach 1970-1980. W: Ludorowski, L. (red.), Druga wojna światowa w literaturze polskiej i obcej. Lublin, 215-224.
 - (1995), Literatura polska w Rosji w czasach komercjalizacji wydawnictw (lata dziewięćdziesiąte). W: Przegląd Humanistyczny. 4, 59-68.
 - (1996), „Bez dogmatu” Henryka Sienkiewicza w przekładach rosyjskich i w krytyce. W: Przegląd Humanistyczny. 6, 83-92.
 - (1996a), W dawnym ZSRR. W: Drewnowski, T., Libera, Z., Steczek-Czerniawska, E. (red.), Księga kaliska. W stulecie urodzin Marii Dąbrowskiej. Kalisz, 164-173.
 - (1998) „Lalka” Bolesława Prusa a literatura rosyjska. W: Przybyła, Z. (red.), Jubileuszowe „Zniwo u Prusa”. Materiały z międzynarodowej sesji prusowskiej w 1997 r.. Częstochowa, 433-437.
 - (1998a), „Quo vadis?” Henryka Sienkiewicza. Przekłady, recepcja i inspiracje w literaturze rosyjskiej. W: Ludorowski, L. i Ludorowska, H. (red.), Henryk Sienkiewicz. Biografia, twórczość, recepcja. Lublin 1998, 163-177.

- (1998b), „Ballady i romanse” Adama Mickiewicza w rosyjskich przekładach i krytyce (do roku 1917). W: Przegląd Humanistyczny. 5-6, 111-115.
- (1998c), Opowiadania Prusa, Orzeszkowej i Sienkiewicza o dzieciach w przekładach rosyjskich oraz w krytyce. W: Ludorowski, L. (red.), W kręgu arcydzieł literatury młodzieżowej. Interpretacje, przekłady, adaptacje. Lublin, 101-106;
- (2001), Aleksander Świętochowski a czytelnik rosyjski. W: Mazan, B. i Przybyła Z. (red.), Świętochowski i rówieśnicy - Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski. Sesja w 150. rocznicę ich urodzin, Zakopane 4-6 maja 1999. Kraków, 227-260.
- (2002), Walerij Briusow i literatura polska. W: Kasperski, E., Czuplejewicz, E., Ulicka D. (red.), Dialog, Komparatystyka, Literatura: Profesorowi Eugeniuszowi Czuplejewiczowi w Czterdziestolecie Pracy Naukowej i Dydaktycznej. Warszawa, s. 259-274.
- (2006), „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza w Rosji: (przekłady, recepcja, paralele typologiczne). W: Dopart, B. (red.), Pan Tadeusz i jego dziedzictwo. Recepcja. Kraków, 307-321.
- (2010), Rosyjskie przekłady i recepcja prozy Elizy Orzeszkowej o tematyce żydowskiej. W: Bukowiec, P. i Siwor, D. (red.), Etniczność – tożsamość – literatura. Zbiór studiów. Kraków.
- JEKIEL, W. (1977), Polonistyka za granicą. Helena Z. Cybienko (Uniwersytet Moskiewski im. Łomonosowa). W: Przegląd Humanistyczny. 11, 205-219.
- KMW (1986), Z nowości polonistyki radzieckiej. W: Pismo Literacko-Artystyczne. 5, 146-148.
- KNAPIK, K. (1985), Nie tylko zawód. Z profesor Uniwersytetu Moskiewskiego Heleną Cybienko rozmawia Krystyna Knapik. W: Kultura. 49, 6.
- WIŚNIEWSKI, G. (2002), Początki dynastii?. W: Nowe Kontrasty. 5, 3-5.
- ХОРЕВ, В. (2003), К юбилею профессора Елены Захаровны Цыбенко. W: Хорев, В., (red.), Studia Polono-Rossica. К 80-летию Елены Захаровны Цыбенко. Москва, 5-8.
- ХОРЕВ, В. (2003a), (red.), Studia Polono-Rossica. К 80-летию Елены Захаровны Цыбенко. Москва.
- МАСЛЕННИКОВА, Н. (2011), На память профессора Елены Захаровны Цыбенко. W: Камертон. Сетевой литературный журнал. 26 [<http://webkamerton.ru/2011/09/na-pamyat-professora-eleny-zaharovny-cybenko/>].
- ВИТТ, В., ХОРЕВ, В., МИЛЛЕР, И. (1968-1969), История польской литературы, т.1 і т.2. Москва.
- ЦЫБЕНКО, Е. (1971), Польский социальный роман 40-70-х годов XIX века. Москва.

-
- (1978), Из истории польско-русских литературных связей. Москва.
 - (1983), Тургенев и польская литература. Москва.
 - (1995), Роман Ежи Анджеевского «Месиво» и польская «возвращенная литература». W: Славяноведение. 5, 56-59.
 - (1997), «Раздиране ран» или изживание стереотипов? (польский взгляд на войну и роман Влодзимежа Одоевского). W: Вестник Московского университета, Серия 9, Филология. 3.
 - (2002), Творчество Владислава Станислава Реймонта в России. W: Волков, В. К. (red.), Studia polonica. К 70-летию Виктора Александровича Хорева. Москва, 312-324.
 - (2004), Роман Стефана Хвина «Ханеман» в контексте польской прозы 1990-х гг. W: Славянский вестник. Выпуск 2. К 70-летию В. П. Гудкова, 587-606.
 - (2004а), «Лунная трилогия» Ежи Жулавского как один из источников романа Евгения Замятина «Мы». W: Будагова, Л. Н., Герчикова, И. А., Доронина, Р. Ф., Созина, Ю. А. (red.), Фантастика и сатира в литературе славянских народов: в честь 80-летия С. В. Никольского. Москва.